

Propozycja autorskiego szlaku kulturowego w Rzymie śladem rywalizacji barokowych geniuszy Gianlorenza Berniniego (1598-1680) i Francesca Borrominiego (1599-1667)

Kamila Ziółkowska-Weiss

kamilazw@up.krakow.pl

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Instytut Prawa, Ekonomii i Administracji, Katedra Geografii Społeczno-Ekonomicznej

ORCID: 0000-0001-6575-5314

Patrycja Chryc

patrycja.chryc@student.up.krakow.pl

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Instytut Zarządzania i Spraw Społecznych, Katedra Turystyki i Badań Regionalnych

ORCID: 0009-0002-4198-7895

Abstrakt

W artykule opisana została propozycja autorskiego szlaku kulturowego w Rzymie, który łączy wybrane zabytki dwóch wybitnych artystów baroku: Gianlorenza Berniniego i Francesca Borrominiego. W oparciu o literaturę omówiono turystykę kulturową oraz określono szlak jako produkt turystyczny. Zwrócono uwagę na definicję szlaku, a także wyodrębniono jego poszczególne rodzaje. W tekście podkreślono wagę infrastruktury turystycznej jako elementu szlaku. Przedstawiono również Rzym jako miejsce o dużej atrakcyjności turystycznej ze względu na bogaty zasób zabytków związanych z historią „Wiecznego miasta”. Głównym celem było opracowanie autorskiego, kulturowego szlaku pieszego w Rzymie, który połączył ze sobą sześć obiektów autorstwa Berniniego i cztery obiekty autorstwa Borrominiego. Opracowana trasa liczy 6 km długości, a między kolejnymi punktami na trasie są niewielkie odległości. Każdy z uwzględnionych obiektów jest przykładem sztuki baroku i jednocześnie silnie związany jest z życiorysem opisywanych w pracy autorów. Zaproponowany szlak może przyczynić się do lepszego poznania barokowych artystów oraz do rozładowania turystycznego natężenia w najbardziej obleganych miejscach Rzymu. Zaproponowany w artykule szlak pełni zarówno funkcje poznawczą, edukacyjną jak i motywacyjną. Związany jest z aspektami architektonicznymi, biograficznymi i historycznymi.

Słowa kluczowe: turystyka kulturowa, szlak, dziedzictwo, barok, Rzym, Bernini, Borromini

Wprowadzenie

Szlaki turystyczne od lat prowadzą turystów, służąc nie tylko im, ale również otoczeniu, w którym się znajdują. Ich podstawowym zadaniem było doprowadzenie wędrowca do trudno dostępnych miejsc, ale również utrzymywanie ruchu turystycznego w wyznaczonych miejscach, co pomagało w zmniejszaniu degradacji środowiska. Współcześnie szlaki turystyczne mają różny charakter i podzielone są na wiele kategorii [Ziółkowska-Weiss, Lewandowska 2022]. Poza podstawową funkcją udostępniania i ochrony środowiska, pomagają też łączyć miejsca o podobnej tematyce lub atrakcyjności, umożliwiają naukę poprzez zwiedzanie oraz oferują nowe sposoby

eksplorowania atrakcyjnych regionów. Nowe formy szlaków odpowiadają coraz szerszym wymaganiom turystów, a ich przygotowanie i infrastruktura ma znaczący wpływ na ich późniejszą ocenę, chęć polecenia go innym czy ponownego odwiedzenia danego miejsca. W przestrzeni turystycznej pojawia się coraz większy system szlaków o tematyce związanej z popkulturą, przeszłością, historycznymi postaciami czy wąską specjalistyczną tematyką. Szlaki turystyczne stają się symbolem przestrzeni danego regionu.

Rzym, od początku istnienia niejednokrotnie wpływał na losy zarówno historii europejskiej jak i światowej. Znany jako „Wieczne Miasto”, „Stolica Świata” jest jednym z najpopularniejszych ośrodków miejskich odwiedzanych przez turystów z całego świata [Masternak 2019; Młynowska 2020]. Gromadzi na swoim obszarze wiele cennych zabytków nie tylko starożytnych, ale również pochodzących w okresie renesansu, baroku czy klasycyzmu. Do najbardziej znanych obiektów należą m.in.: Koloseum, Forum Romanum, Panteon, Schody Hiszpańskie, Fontanna Di Trevi, Kościół Santa Maria Maggiore czy Kościół Il Gesu [Graf, Popesku 2016]. Najpopularniejszymi miejscami w Rzymie są te związane ze starożytnością, jednak warto również zwrócić uwagę na to, że stolica Włoch jest kolebką renesansu i baroku.

Barok dominował w Europie w XVII i XVIII wieku [Rovirra 1999; Chrzanowki 2009]. Sztuka tego okresu miała nie tylko zdumiewać, ale też przekazywać pewne ideologie. Do jej przedstawicieli zalicza się np. Peter Paul Rubens (1577-1640), Michelangelo Merisi da Caravaggio (1571-1610) czy Diego Rodríguez de Silva y Velázquez (1599-1660). Wybitnymi artystami baroku byli również Gianlorenzo Bernini (1598-1680) i Francesco Borromini (1599-1667), których twórczość rozwijała się w Rzymie w XVII wieku [Cabanne 2007; Ostrowki 2009; Dziubecki 2011; Krasnopolska-Wesner 2019]. Ich ambicje i chęć tworzenia dla miasta, w połączeniu z ich trudnymi charakterami, doprowadzały do konfliktu między artystami, który trwał przez dziesiątki lat. W rezultacie, z powstaniem jednych z najpiękniejszych zabytków Rzymu wiążą się liczne intrygi, kłamstwa i podstępny. Twórczość Borrominiego i Berniniego różniła się od siebie. Pierwszy z nich tworząc, oddalał się od świata, chciał zaskakiwać, być niekonwencjonalnym, a nawet lekko chaotycznym. Drugi zaś chciał ten świat ujmować, tworzyć harmonijne dzieła, charyzmatyczne jak on sam [Toman 2004]. Artykuł koncentruje się na opracowaniu autorskiego szlaku, który łączy dzieła rywalizujących ze sobą artystów, jednocześnie ukazując ich geniusz.

Założone cele zostały osiągnięte przy pomocy różnorodnych źródeł, którymi były m.in. książki, artykuły naukowe, przewodniki czy źródła internetowe. Na ich podstawie zgromadzono informacje potrzebne do przedstawienia zarówno specjalistycznych pojęć w zakresie turystyki kulturowej i szlaku turystycznego, jak i ogólnego zobrazowania Rzymu oraz jego atrakcji turystycznych. Korzystając z licznych historycznych źródeł scharakteryzowano także epokę baroku oraz przeprowadzono analizę dotyczącą życia i twórczości Gianlorenza Berniniego oraz Francesca Borrominiego. Głównym celem i rezultatem analizy było opracowanie autorskiego kulturowego szlaku pieszego w Rzymie, który połączył ze sobą sześć obiektów autorstwa Berniniego i cztery obiekty autorstwa Borrominiego. Byli oni wybitnymi artystami baroku, obaj tworzyli w Rzymie w tym samym czasie, a ciągła konkurencja między nimi doprowadziła do powstania jednych z najwspanialszych budowli tego okresu. Autorki wybrały poszczególne zabytki na szlaku na podstawie analizy zgromadzonej literatury oraz map Rzymu. Elementami składowymi szlaku są również wszelkie usługi dające komfort odwiedzającym, dlatego w procesie powstawania autorskiej trasy została również przeanalizowana baza noclegowa i gastronomiczna. Przez jedną z autorek dokonana została również wizja terenowa w Rzymie, co pozwoliło na bezpośrednie wybranie poszczególnych obiektów, zaznajomienie się z topografią proponowanego szlaku oraz ocenienie go na podstawie własnej obserwacji oraz doświadczeń *in situ*.

Pojęcie szlaku turystycznego

Zygmunt Kruczek definiuje szlak turystyczny jako trasę wyznaczoną w przestrzeni turystycznej dla potrzeb odwiedzających, która nie zawsze jest oznakowana, prowadzi do najbardziej atrakcyjnych miejsc lub obiektów, a przy tym zachowuje liczne przepisy dotyczące bezpieczeństwa oraz ochrony zabytków [Kruczek 2013]. Pierwotnie funkcją szlaków miało być udostępnienie trudnych do zdobycia obszarów, takich jak górskie tereny czy skaliste stoki. Najpierw wyznaczono i przecierano bezpieczne trasy, z czasem poprawiano komfort ich przejścia, aż w końcu zaczęto stosować odpowiednie oznakowania dla ułatwienia i bezpieczeństwa przemieszczenia się po terenie. Gęste, często skomplikowane sieci szlaków, które powstawały wraz z rozwojem turystyki, umożliwiały penetrację obszarów turystycznych na wiele sposobów. Obecnie pełnią one ważną rolę i cały czas powstają nowe, często tematyczne szlaki. Są one częścią dostępności komunikacyjnej, jednej

z najważniejszych warunków, które muszą być spełnione, aby turystyka prawidłowo funkcjonowała w danym regionie. Można też przyjąć, że im większa gęstość szlaków, tym większa atrakcyjność turystyczna [Stasiak 2007].

Wielu naukowców zwraca uwagę na problem utożsamiania szlaków turystycznych z trasą turystyczną [Lijewski, Mikułowski, Wyrzykowski 2002; Lubański 2006]. Tymczasem trasa turystyczna jest drogą wchodzącą w skład powszechnej sieci transportowej, wzdłuż której odbywa się ruch turystyczny, pomiędzy regionami lub miejscowościami turystycznymi, natomiast za szlak turystyczny uznawany jest:

- ciąg obiektów krajoznawczych, zlokalizowanych wzdłuż ogólnodostępnych dróg, który jest odpowiednio oznakowany, a turyści poruszają się po nim własnymi lub publicznymi środkami transportu;
- drogę lub ścieżkę, która wiedzie przez atrakcyjne turystycznie miejscowości, obiekty, obszary, przystosowaną do uprawiania różnych form turystyki kwalifikowanej [Stasiak 2006].

Dawniej szlak turystyczny uważany był tylko jako element zagospodarowania turystycznego, bądź jako atrakcja turystyczna. W pierwszych kilku latach XXI wieku zauważono, że można go traktować jako swoisty produkt turystyczny o charakterze liniowym, pasmowym lub strefowym [Stasiak 2007].

Szlak zdeterminowany jest przestrzennie, co oznacza, że stanowi wypadkową dziedzictwa historyczno-kulturalnego i środowiska przyrodniczego danego obszaru, [Ziółkowska-Weiss, Szubert, Bożek 2022]. Szlak turystyczny jako produkt jest również złożony i stanowi sumę wielu dóbr i usług, z jakich korzystają turyści w trakcie jego pokonywania. Do jego grupy można zaliczyć kilka składników produktu turystycznego, takich jak: usługi (noclegowe, gastronomiczne), rzeczy (przewodniki, pamiątki, mapy turystyczne), obiekty (zabytki, muzea), wydarzenia (pokazy, wydarzenia kulturalne), imprezy (*city tours*), obszar (miasto, park narodowy) [Stasiak 2006].

Andrzej Stasiak [2006] wyodrębnia co najmniej kilkanaście rodzajów szlaków, w oparciu o różne kryteria. Podział szlaków na różne rodzaje jest ważny, aby trafić do określonej grupy odbiorców. Jednym z tych kryteriów jest temat przewodni szlaku. Filip Moterski zaznacza, że „konstruowanie szlaku wokół określonego tematy lub grupy tematów, wychodzących naprzeciw zainteresowaniom współczesnych turystów, zwiększa atrakcyjność podróży turystycznych odbywanych w ramach miejsca docelowego, a zarazem ułatwia ich organizatorom zdobycie nowej grupy klientów” [Moterski 2012, s. 316-317].

Szlaki turystyczne rozróżnia się według tematyki, z którą są związane, środka transportu, jakim można je pokonywać, roli, jaką pełnią w swoim otoczeniu, okresu, w jakim można z danego szlaku korzystać, sposobu, w jaki zostały wytyczone, ich zasięgu oraz motywów, jakimi turysta kieruje się, wybierając określony szlak. Dla przykładu, może powstać szlak kulturowy dotyczący życia konkretnej osoby (biograficzny), który można przebyć samochodem (duże odległości między następnymi punktami), można go przebyć w każdej porze roku, ponieważ pogoda nie zmienia jego odbioru (całoroczny), przebycie go umożliwiają znaki (ciągły, oznakowany), a jego trasa poprowadzona jest w obrębie miasta czy całego kraju (krajowy).

Ogólnopolskie badania przeprowadzone przez Jarosława Skłodowskiego i Piotra Gołosa w 2013 roku, w którym wzięło udział 1 000 respondentów, dowiodły, że za najbardziej przydatne zdaniem ankietowanych uznawane są szlaki piesze, natomiast najmniej szlaki motorowe. Warto również wspomnieć o tym, że badani mieli szansę ocenić przydatność wybranych elementów wyposażenia szlaków, a wyniki podczas tego badania pokazały, że za najbardziej przydatne ich zdaniem są kosze na śmieci i tablice informacyjne, natomiast najmniej urządzenia służące dzieciom do zabawy oraz sprzęt do ćwiczeń [Gołos, Skłodowski 2016].

Oddzielnym zagadnieniem jest pojęcie kulturowego szlaku turystycznego. Pojęciem tym zajmował się m.in. Władysław Gaworecki, który zaznaczał, że kultura ściśle i wzajemnie łączy się z turystyką, która nie tylko chroni, ale też wzbogaca i popularyzuje dobra kulturalne, a z kolei kultura napędza rozwój turystyki [Gaworecki 2000]. Andrzej Kowalczyk [2001] natomiast uważa, że każdy rodzaj turystyki jest spotkaniem różnych kultur, o czym wspomina także Joanna Małek [2003]. W literaturze przedmiotu można znaleźć wiele przykładów, jakie zachodzą pomiędzy turystyką a kulturą i jak bardzo na siebie wzajemnie są oddziałujące [Przeclawski 1997].

Armin Mikos von Rohrscheidt [2016] szczegółowo rozwija wątek turystyki kulturowej, zaznaczając, że problem w jej precyzyjnym zdefiniowaniu wywodzi się z tego, że definicja samej kultury ciągle się zmienia. Pod koniec lat 70. XX wieku pojęcie to obejmowało prawie wyłącznie elementy „kultury wysokiej” (m.in. uznane, dzieła literatury, muzyki, sztuki i architektury), a już od lat 80. XX wieku zaliczano do niej zarówno inne obiekty materialne, jak i te niematerialne, np. sposoby zachowania, obyczajowość. Innym problemem jest trudność z określeniem, jaką częścią podróży turystycznej ma być kultura tak, aby można było ten wyjazd zakwalifikować do

turystyki kulturowej. Mikos von Rohrscheidt [2016] w swojej pracy porusza również wątek szlaków kulturowych. Pisze o tym, że szlaki odgrywają szczególną rolę w jednym z rodzajów aktywności turystycznej, jakim jest turystyka kulturowa. Kazimiera Orzechowska-Kowalska [2012] zwraca uwagę na szlaki tematyczne, które stanowią indywidualną wartość dla turystyki kulturowej. Wśród nich wyróżnia:

- rzeczywiste szlaki historyczne (obejmujące szlaki militarne, pielgrzymie, handlowe);
- szlaki zorganizowane tematycznie:
 - historyczne i archeologiczne;
 - biograficzne;
 - literackie i filmowe;
 - kultury architektonicznej i budowlanej;
 - religijne;
 - etnograficzne;
 - szlaki techniki i przemysłu;
 - artystyczne i dawnych rzemiosł, itp.

Szlaki kulturowe można również rozróżnić pod kątem ich organizacji oraz możliwości korzystania z nich. Są to szlaki materialne, realne i wirtualne. Do szlaków materialnych zalicza się szlak, który poza posiadaniem nazwy, trwałości, przebiegu, logo i publicznej informacji posiada także oznaczenia obiektów szlaku na miejscu, dostępność dla odwiedzających w wyznaczonym czasie, stałą opiekę, oraz wyznaczone władze lokalne, które sprawują nad nimi opiekę (np. Szlak Piastowski, Szlak Orlich Gniazd). Jeśli jednak jeden lub kilka z powyższych wymogów nie jest spełniony, ale szlak jest oznaczony w terenie, albo w systemach elektronicznej nawigacji, a także funkcjonuje jako wspólna oferta danego obiektu pod taką samą marką, może być określony mianem realnego szlaku kulturowego. Natomiast jeśli żadne z powyższych kryteriów nie jest spełnione, a szlak funkcjonuje jedynie w postaci powtarzalnych ofert biur podróży lub publikacji typu przewodnickiego, można go zaliczyć do wirtualnych szlaków kulturowych [Mikos v. Rohrscheidt 2016].

Wyróżniane są cztery grupy istotnych składników szlaku kulturowego. Pierwszą z nich są atrakcje, które pierwotnie nie były stworzone dla celów turystycznych. Są to obiekty oryginalne, będące nośnikami wartości kulturowych. Drugą grupą są atrakcje, które zostały stworzone właśnie dla celów podróży turystycznych, czyli muzea, parki tematyczne, parki rozrywkowe i różnego rodzaju eventy. Trzecią grupę stanowią

miejsca świadczące usługi turystom, np. obiekty noclegowe, restauracje czy wypożyczalnie sprzętu turystycznego. Natomiast ostatnia grupa składników szlaku turystycznego obejmuje wszelkie instytucje, organizacje i stowarzyszenia, których głównym zadaniem jest obsługa i opieka nad szlakiem kulturowym [Mikos v. Rohrscheidt 2016; Puczek, Ratz 2007].

Francesco Borromini i Gianlorenzo Bernini – barokowi geniusze i zawzięci rywale

Francesco Castelli, później nazywany Borrominim, był człowiekiem, który z trudem nawiązywał relacje, nie miał też wielu przyjaciół. Nie był bogaty, a jego trudny charakter nie pomagał mu w uzyskiwaniu nowych zleceń. Często spierał się ze swoimi patronami, a jego dzieła zostały docenione dopiero po jego śmierci [Morrissey 2005].

Urodził się w małej wiosce Bissone w Lombardii 25 września 1599 roku. Był synem Brumina Castelli, kamieniarza. Gdy skończył 10 lat jego ojciec wysłał go do Mediolanu, na praktyki do rzeźbiarza zwanego Andrea Biffi. Przebywając tam, miał okazję słyszeć wiele dyskusji związanych z budowaną w tym czasie Bazyliką San Lorenzo Maggiore. Dyskusje te dotyczyły dwóch architektonicznych tradycji: lombardzkiej, na którą wpływ miał północny gotyk, oraz rzymskiej. Prawdopodobnie to właśnie w tym okresie obie te tradycje połączyły się w wyobraźni twórczej Borrominiego. Przebywając na praktykach, zagłębił się w sztuce w każdym wymiarze, zarówno w malarstwie, jak i rzeźbiarstwie oraz architekturze. Wówczas zafascynował się Rzymem i zapragnął zobaczyć wszystkie dzieła w tym mieście. Nie mówiąc nic swoim rodzicom w 1619 roku, mając zaledwie 20 lat, wyjechał z Mediolanu i zamieszkał u swojego wujka, Leone Garovo. Okazało się to być szczęśliwym trafem, ponieważ teściem Garovo był Carl Maderno (1556-1629), który wziął Borrominiego pod swoje skrzydła i w dużej mierze przyczynił się do rozwoju jego twórczości w Rzymie [Morrissey 2007].

Carl Maderno zatrudnił Borrominiego jako swojego asystenta przy pracach w Bazylice św. Piotra. Po jego śmierci Borromini został zepchnięty na drugi plan. Źle znosił śmierć swojego opiekuna, którego miał za wzór, i który był dla niego jak ojciec. Uważał, że to on powinien być zająć jego miejsce. Tak się nie stało i musiał pracować dla swojego późniejszego rywala, Berniniego, który prosił go, aby został przy pracach w bazylice. Jego wkład został w dużej mierze pominięty i jak podają źródła, Bernini oszukiwał go w wielu kwestiach (np. zapłaty), co doprowadziło do kłótni i opuszczenia

Bazyliki św. Piotra przez Borrominiego. Nigdy później nie żałował swojej decyzji, jednak już na zawsze chował urazę do Berniniego [Morrissey 2005].

W celu znalezienia kolejnych zleceń Borromini zaoferował swoje usługi społecznościom religijnym. Jego pierwszym bezpłatnym projektem była renowacja Santa Casa di Loreto, a następnie odnalazł go Fra Juan de la Anunciacion, przywódca zakonu trynitarian bosych w Rzymie. Został patronem Borrominiego i zlecił mu wybudowanie kościoła San Carlo Alle Quattro Fontane, który później stał się jego znakiem rozpoznawczym. Fra Juan, który obawiał się tego, że nikt nie sprostą jego oczekiwaniom stwierdził, że kościół ten jest rzadszy, a nawet piękniejszy niż każdy szmaragd, a do tego w swojej istocie może uchwycić twarz Boga.

Najlepszy czas w karierze Borrominiego nastał wtedy, gdy papieżem został Innocenty X (1574-1655). Rodzina papieża dawała Borrominiemu zlecenia i w tym też czasie został wybrany do kilku największych projektów. Jednym z nich było zrestaurowanie kościoła San Giovanni na Lateranie, które można uznać za drugie najważniejsze zlecenie w kwestii priorytetów Watykanu, zaraz po Bazylice św. Piotra. W czasie renowacji San Giovanni, artysta stracił też jedno z najlepszych zleceń w swoim życiu, Fontannę Czterech Rzek, Fontana dei Quattro Fiumi, która jest autorstwa jego rywala, Berniniego i symbolizuje cztery wielkie rzeki, czterech kontynentów Nil, Ganges, Dunaj i Rio de La Plata [Morrissey 2005].

Papież Innocenty zażyczył sobie zbudowania fontanny na Piazza Navona. Borromini zaproponował, aby upamiętniała ona cztery rzeki poznane wówczas świata. Zajął się też wykonaniem kanału wodnego doprowadzającego do niej wodę. Stracił to zlecenie na rzecz swojego rywala – Berniniego. Kierowany emocjami przerwał prace na San Giovanni, wyszedł obrażony i czekał na przeprosiny. Z czasem ją ukończył, udobruchany przez papieża, który za wykonaną pracę obdarzył go tytułem szlacheckim. Wtedy jednak nikt już nie miał ochoty się z nim kontaktować, więc symbole szlacheckie przesłano mu za pośrednictwem jedyne go człowieka, który go wówczas tolerował – Virgila Spadę.

Następnym projektem, jakim się zajął, był kościół Sant' Agnese, nie był on jednak architektem z pierwszego wyboru. Inni zaczęli już pracę nad odbudową kościoła, ale popełniali zbyt wiele błędów, wówczas wezwany do pomocy został Borromini. Niedługo później papież Innocenty X zachorował, po jego śmierci Borromini stracił sojuszników, a rodzina Innocentego przejęła pieczę nad niedokończonym projektem. Był to początek końca kariery Borrominiego [Morrissey 2005]. Ostatnim ukończonym projektem

Borrominiego było Collegio di Propaganda Fide. Dało mu to nieco satysfakcji, ponieważ ich wcześniejszym architektem był Bernini i mógł zburzyć postawioną przez niego kaplicę.

Ostatnie lata jego życia nie były łatwe, cierpiał na depresję. Postrzegał świat inaczej niż inni, nie potrafił też poprawnie oceniać zachowania otaczających go ludzi. Takie podejście czyniło jego projekty bardzo charakterystycznymi, a jego życie czyniło nieznośnym. Borromini popełnił samobójstwo 3 sierpnia 1667 roku, po latach zmagania się z przeciwnościami i nieustannym konfliktem z równie utalentowanym artystą, Gianlorenzem Berninim. Pochowany został w San Giovanni obok swojego mistrza Carla Maderny [Morrissey 2005].

„*Nihil est melius quam vita diligentissima*”, czyli „Nie ma nic lepszego od bardzo pracowitego życia” – tak powtarzał i w taki sposób żył największy rywal Borrominiego, Gianlorenzo Bernini. Był osobą bardzo charyzmatyczną, pewną siebie, z łatwością wchodził w łaski wpływowych osób i zdobywał sobie wartościowe znajomości. Jego dzieła przewyższały oczekiwania, nie miał on problemu z tym, aby dostosowywać się do stawianych mu wymagań. Był całkowitym przeciwieństwem Borrominiego [Morrissey 2005].

Urodził się 7 grudnia 1598 roku [Liwoch 2014] w Neapolu i tam też spędził pierwsze lata swojego życia. Jego ojciec, Pietro, również był rzeźbiarzem. Został on wybrany wraz z innymi artystami do modernizacji Santa Maria Maggiore, a jego płaskorzeźba tam umieszczona została okrzyknięta arcydziełem. Przeprowadzone później badania nad nią wykazały, że jego młody syn w jakimś stopniu przyczynił się do powstania cherubinów w dziele swojego ojca. Bernini mając dostęp do jego pracowni miał okazję rozwijać swoje umiejętności.

Jedną z jego pierwszych rzeźb o realnych rozmiarach były *Pluton i Proserpina* (1622 r.) oraz *Apollo i Dafne* (1625 r.) określane jako „dzieło technicznego cudu i mistrzowskie przedstawienie w marmurze” [Morrissey 2005, s. 39]. Równie sławną rzeźbą jego autorstwa jest *Dawid*, w której chwalono młodego autora za oddanie emocji i autentyczności. Wówczas Bernini stał się najbardziej znanym artystą w Europie w wieku 30 kilku lat. Sztuka Berniniego była określana zarówno jako pełna życia i delikatna, dynamiczna, ale również zadumana, a także dokładnie przemyślana, choć głęboko emocjonalna. Rzadko popełniał on jakiegokolwiek błędy, ale jeśli już mu się zdarzyło, to wiedział o tym cały Rzym [Morrissey 2005].

Bernini po zakończeniu nauk zaczął pracować przy zdobieniach w Bazylice św. Piotra, podobnie jak Borromini. Po jakimś czasie papież Urban VIII (1568-1644) zlecił mu budowę nowego baldachimu nad grobem św. Piotra. Bernini na polecenie swojego patrona zaprojektował tak monumentalną konstrukcję, że potrzebne było zebranie brązu do jego budowy. Sam papież kazał ten brąz zebrać m.in. z żeber i filarów kopuły św. Piotra oraz z Panteonu, za co Urban VIII został znienawidzony przez społeczeństwo [Liwoch 2014; Morrissey 2005]. Na dobrą współpracę między Berninim a Urbanem VIII wskazuje fakt, że podczas prac w Bazylice artysta umieścił na kolumnach figurki, które miały za zadanie rozbawić papieża, natomiast na każdym filarze umieścił pszczoły, które były symbolem rodu Urbana VIII.

Bernini w przeciwieństwie do swojego rywala bardzo lubił towarzystwo, zwłaszcza kobiet. Głośny stał się jego romans z Costanzą Bonarelli, żoną swojego asystenta. Podobno to właśnie jej wizerunek Bernini wykorzystał do posągu *Boskiej Miłości*, która zdobi grobowiec Urbana VIII. Stracił dla niej głowę, wyrzeźbił jej popiersie, a gdy okazało się, że spotyka się ona również z jego bratem, Bernini był gotowy stać się mordercą. Dwukrotnie próbował zabić własnego brata. Natomiast swojemu słudze rozkazał odwiedzić Costanzę w domu i oszpecić jej twarz brzytwą, aby już nigdy nie spodobała się innemu mężczyźnie. Zostało poprowadzone przeciw niemu śledztwo, jednak z uwagi na jego pozycję w mieście narzucono na niego tylko karę grzywny. Załamany mistrz przestał pracować, nie chciał wychodzić z domu. Dopiero papież namówił go, aby poślubił Caterinę Tezio, z którą wiódł spokojne życie z 11 dzieci [Morrissey 2005].

Jedną z jego największych porażek były dzwonnice na Bazylice św. Piotra. Nie była to do końca jego wina, ponieważ Watykan jak i architekci, z którymi się kontaktowano, zatwierdzili jego projekty. Dodatkowo to sam Urban chciał, aby były największe jak to możliwe. Kiedy pierwsza dzwonnica została postawiona, do papieża doszły słuchy, że fasada prawdopodobnie tego nie wytrzyma, a Urban skarcił Berniniego, że nie słuchał on żadnych uwag. Wieża została rozebrana, a Bernini upokorzony. Prace zostały wstrzymane, nie było pomysłów ani środków na dalsze działania. Niedługo później papież Urban VIII zmarł, a Bernini stracił swojego największego sojusznika [Morrissey 2005].

Kiedy Innocenty X doszedł do władzy papieskiej, nakazał przeprowadzenie śledztwa w sprawie dzwonnicy i pęknięcia w Bazylice. Mówiono o słabej fasadzie

postawionej przez Madernę. Jednak zaciekle rywal Berniniego, Borromini obstawał przy swoim i twierdził, że wina leży tylko w nieumiejętności artysty.

Kiedy ogłoszony został konkurs na projekt fontanny na Piazza Navona Bernini nie dostał zaproszenia. Jednak Ludovisi, mąż bratanicy papieża, przekonał go, aby Bernini stworzył model swojego pomysłu. Ludovisi podstępnie pokazał go Innocentemu X, a ten zachwycony zapomniał o urazie do Berniniego i wybrał go na architekta fontanny. Dzieło Berniniego wzbudzało zachwyt, artysta wrócił do łask papieża [Morrissey 2005].

Po śmierci Innocentego X Bernini był w pełni łask u papieża Aleksandra VIII (1610-1691). Rozpoczął budowę nad jego kaplicą rodzinną w Santa Maria del Popolo, zwanym północną bramą Rzymu. Nowy papież pozostawił go jako głównego architekta Bazyliki św. Piotra, mianował też na swojego osobistego architekta oraz architekta „camera”, co było niezrównanym znakiem uznania papieża. Bernini wkroczył w ostatni i najświetniejszy okres swojej kariery. Niedługo później rozpoczął pracę nad kolumnadą na Placu św. Piotra, co było jego jednym z najważniejszych zleceń. Bernini podjął się również skonstruowaniu nowego wejścia do Pałacu Watykańskiego, zmodyfikował Portone di Bronzo oraz zaprojektował Scala Regia, gdzie na swój sposób „bawił się perspektywą”, oszukując wzrok patrzącego. Jego rywal Borromini, zastosował wcześniej podobne rozwiązanie w Palazzo Spada.

Bernini w swoich ostatnich latach stworzył kolumnadę, Scala Regia i Cathedra Petri, czyli relikwiarz z tronem św. Piotra. Ostatnie chwile swojej kariery spędził, oddając się rzeźbie. Stworzył anioły na Ponte Sant' Angelo. Pod koniec życia stracił czucie w ręce, ale nawet wtedy żartobliwie mówił, że napracowała się tyle, że chociaż odpocznie przed śmiercią. Gianlorenzo Bernini zmarł spełniony i szczęśliwy 28 listopada 1680 roku, a został pochowany w Santa Maria Maggiore, blisko domu, w którym dorastał [Morrissey 2005].

Francesco Borromini i Gianlorenzo Bernini poznali się przy pracach w Bazylice św. Piotra, obaj pracowali wówczas jako asystenci Carla Maderny. Tam też zaczęła się ich rywalizacja. Chociaż to Borromini był ulubieńcem Maderny, po jego śmierci to Bernini go zastąpił i przejął jego pozycję. Pracowali razem przez dziewięć lat przy budowie baldachimu w Bazylice, jednak później to właśnie Bernini zasłynął dzięki temu dziełu. Udział Borrominiego został całkowicie pominięty, choć w rzeczywistości Bernini nigdy nie pracował nad nim sam. Ciekawym jest fakt, że Filippo Baldinucci (1625-1696) we wczesnym szkicu swojej biografii Borrominiego pisze, że Bernini wręcz błagał Borrominiego, aby ten go nie opuszczał w momencie, gdy został mianowany na

głównego architekta. Był świadomy jego wiedzy i talentu. Obiecał mu wielkie wynagrodzenie i uznanie, jednak na obietnicach się skończyło, ponieważ Bernini przypisał sobie wszystkie zasługi. Borromini odchodząc skomentował, że nie przeszkadza mu to, że zabrano mu pieniądze, ale to, że ktoś inny cieszy się sławą jego pracy [Morrissey 2005].

Konflikt trwał przez całe ich życia, a długo po ich śmierci krytycy spierali się, który z nich był lepszy. Uznaje się jednak, że zarówno jednego, jak i drugiego można uznać za geniusza swoich czasów – geniusza baroku. Często do porównania ich twórczości wykorzystywano Sant'Andrea al Quirinale Berniniego oraz kościół San Carlo Alle Quattro Fontane Borrominiego [Morrissey 2005]. W zależności od tego, czego patrzący szuka w sztuce baroku, na pewno znajdzie to w dziełach Francesca Borrominiego lub Gianlorenza Berniniego.

Propozycja autorskiego szlaku kulturowego w Rzymie obejmującego zabytki Berniniego i Borrominiego

Celem artykułu była propozycja autorskiego szlaku kulturowego w Rzymie, opierająca się na dziełach dwóch największych włoskich artystów baroku – Francesca Borrominiego i Gianlorenza Berniniego. Szlak mógłby pomóc przybliżyć odwiedzającym historię konfliktu artystów, a przy tym pokazać popularne miejsca związane z twórczością dwóch barokowych geniuszy.

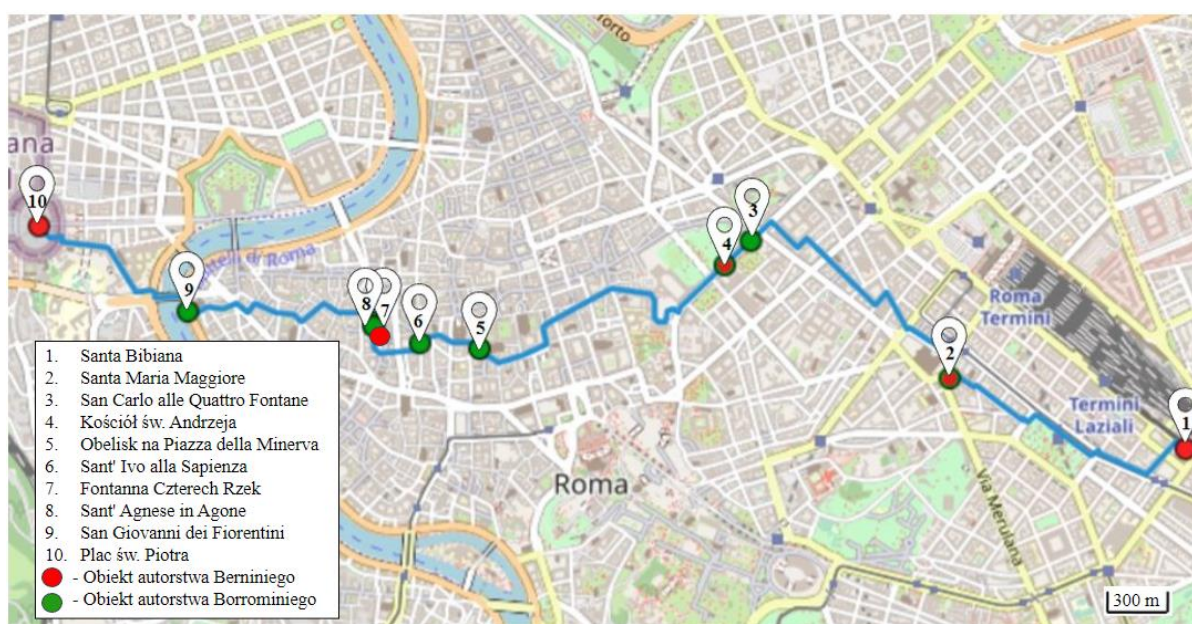
„Szlakiem rywalizacji, która zmieniła Rzym” – to zaproponowany tytuł kulturowego szlaku pieszego, stanowiącego rezultat tego opracowania. Łączy on ze sobą 10 obiektów, w tym sześć związanych z twórczością Berniniego oraz cztery związanych z twórczością Borrominiego (Tab. 1). Rozpoczyna się on od kościoła Santa Bibiana, a kończy na znanym Placu św. Piotra, gdzie najważniejszym elementem jest kolumnada jego autorstwa. Cała trasa (Ryc. 1) liczy 6 km długości, a czas jej przejścia wynosi około 2 godzin i 15 minut bez wliczonego czasu na zwiedzanie obiektów. Można jednak założyć, że jeśli turysta spędzi około 30 minut przy każdym z nich, to całkowity czas przejścia szlaku wyniesie około 7h.

Tab. 1. Obiekty na szlaku

Lp.	Obiekty autorstwa Francesca Borrominiego	Obiekty autorstwa Gianlorenza Berniniego
1.	San Carlo alle Quattro Fontane	Santa Bibiana
2.	Sant' Ivo alla Sapienza	Santa Maria Maggiore
3.	Sant' Agnese in Agone	Kościół św. Andrzeja
4.	San Giovanni dei Fiorentini	Obelisk na Piazza della Minerva
5.		Fontanna Czterech Rzek
6.		Plac św. Piotra

Źródło: Opracowanie własne

Pomiędzy pierwszym, a ostatnim obiektem na szlaku znajdują się zarówno obiekty z początku kariery barokowych mistrzów, ale też te, które wykonali pod koniec swojego życia. Zostały też uwzględnione miejsca, w których artyści zostali pochowani. Warto również wspomnieć, że obiekty były wybrane w taki sposób, aby turysta mógł zobaczyć, że geniusz Berniniego i Borrominiego można dziś podziwiać nie tylko w ich najbardziej znanych budowlach czy rzeźbach, ale są to też niepozorne, mało znane dzieła, o których rzadko wspominają przewodniki i na które być może przeciętny turysta nie zwróciłby większej uwagi.

Ryc. 1. Trasa autorskiego szlaku kulturowego

Źródło: Opracowanie własne

Autorki, wybierając poszczególne obiekty na trasie, kierowały się nie tylko historią powstawania danego zabytku, ale również zwracały uwagę na ich konstrukcję, rozwiązania architektoniczne, odczucia wizualne oraz popularność wśród turystów.

Pierwszym obiektem na szlaku jest kościół Santa Bibiana autorstwa Berniniego. To jeden z tych niepozornych budynków, które współcześnie nie przykuwają uwagi. Położony jest w miejscu, które mało kto odwiedza, naprzeciwko zachodnich dróg dojazdowych i zaraz przy ruchliwym dworcu kolejowym. Kościół poświęcony jest też mało znanej świętej. Święta Bibiana była męczennicą, która zginęła przez biczowanie za odrzucenie zalotów rzymskiego oficera. Bernini dostał zlecenie na budowę jego fasady w 1624 roku. Barokowy charakter nadało jej zaakcentowane przeszło środkowe zakończone osobnym, przerwany przyczółkiem. Cała fasada przypomina fasadę pałacu niż kościoła, co sugerują przede wszystkim okna w jej górnej części. Fasada dzisiaj wydaje się być skromna i monotonna, a jej fronton ze złotym krzyżem był jedyną ozdobą. Jednak w czasie jego budowy kościół był przykładem wyobraźni artysty dzięki zwielokrotnionym pionowym liniom.

Kolejnym obiektem na proponowanym szlaku jest Bazylika Santa Maria Maggiore autorstwa Berniniego. Bazylika robi wrażenie i od lat jest obiektem, do którego przybywają pielgrzymi. Jednak w kontekście szlaku nie sam budynek jest najważniejszy, a to co znajduje się w jego wnętrzu. Została tam umieszczona płaskorzeźba Berniniego, a także jest to miejsce, w którym został on pochowany. Na jego grobie w bazylice napisano po łacinie: „*Giovanni Lorenzo Bernini, duma sztuki i miasta, pokornie tutaj spoczywa*”.

Kościół San Carlo alle Quattro Fontane, kolejny obiekt na trasie to pierwsze i najbardziej charakterystyczne dzieło Borrominiego. Jego budowa zaczęła się w 1638 roku. Borromini nie wziął wówczas żadnych pieniędzy za jego projekt. Budynek kościoła jest tak mały, że w XVII wieku żartobliwie nazywano go „San Carlino”. Już w trakcie budowy stał się tematem dyskusji mieszkańców i innych artystów, choć wtedy niekoniecznie mówiono o nim pozytywnie. Kościół San Carlo został zaprojektowany na planie elipsy, nie ma naw bocznych ani nawy poprzecznej, ale Borromini mimo ograniczonej powierzchni zdołał stworzyć wgłębienia w ścianach na ołtarze boczne. Architekt podczas tego projektu posługiwał się w dużym stopniu techniką znaną już z gotyku, techniką trójkąta i koła, a figury te miały również znaczenie metaforyczne. Trójkąt jako symbol Trójcy Świętej, a koło jako symbol wieczności Boga. Fasada kościoła, która powstała nieco później od reszty budynku jest pofalowana. Mówi się, że to właśnie w jej falowaniach widać niepokój artysty, który później popełnił samobójstwo. Dzięki takiemu projektowi Borromini ułatwił oglądanie fasady, gdyż kościół powstał w bardzo wąskiej uliczce.

Czwartym obiektem na szlaku jest kościół św. Andrzeja zaprojektowany przez Berniniego. Jego budowa trwała w latach 1658-1661, w tym samym okresie, kiedy Bernini wrócił do łask Watykanu, „wygryzając” Borrominiego. Było to jedno z niewielu zleceń, za które Bernini nie wziął żadnej zapłaty. Jedyne o co poprosił, to bochenek chleba, który miał otrzymywać codziennie z piekarni zakonu. Kościół św. Andrzeja to ulubiona konstrukcja artysty, po której często się przechadzał, kiedy chciał odpocząć. Bernini wybrał dla tego kościoła plan owalny, który zastosował wcześniej również na Placu św. Piotra i podobnie jak tam, wydłużył go równolegle do Via Pia. Postanowił odsunąć budynek najdalej od ulicy, a także zwiększyć jego wymiary, aby wyróżniał się w okolicy, a przed owal fasady wysunął półkoliste mury.

Kolejnym, piątym punktem na proponowanej trasie jest obelisk na placu della Minerva. Kiedy Bernini został wybrany do jego projektu, zaproponował, aby u jego podstawy był słoń, symbol mądrości. Papież Aleksander VII był zaskoczony, ale też zaintrygowany tą propozycją, mówiąc, że słonie nie żyją w Rzymie i są zbyt egzotyczne. Niemniej były uważane za zwierzęta bardzo inteligentne, łagodne, gotowe do niesienia pomocy i kojarzyły się z długim życiem. Bernini stwierdził, że to właśnie połączenie papieskich cnót z egipskimi hieroglifami będzie idealnym rozwiązaniem. Cały projekt oprócz słonia objął też wysoki postument. Pomysł ten nie spodobał się dominikanom, którzy później krytykowali Berniniego. Niewzruszony i zahartowany wieloletnim konfliktem, nie przejmował się złymi opiniami, a odpłacił się obróceniem słonia w projekcie, tak aby stał tyłem do dominikańskiego klasztoru.

Kościół Sant' Ivo alla Sapienza autorstwa Borrominiego jest kolejnym, szóstym zabytkiem na szlaku. Budowa rozpoczęła się dopiero w 1643 roku, zaraz po ukończeniu kościoła San Carlo. Borromini musiał wykazać się pomysłowością, gdyż została mu przydzielona mała przestrzeń między dwoma rzędami arkad do wybudowania tego kościoła. W swoim projekcie architekt posłużył się techniką koła i trójkąta, mając na uwadze, że będzie to kościół uniwersytecki, publiczny. Postarał się, aby końcowy efekt był skomplikowany, dramatyczny, a jednocześnie mniej teatralny niż San Carlo. Kościół Sant' Ivo alla Sapienza jest w kształcie sześcioramiennej gwiazdy. Architekt wykorzystał w nim, jak i w całym budynku, kształty geometryczne, co było swego rodzaju odwołaniem się do jego wiary w Boga.

Kolejne dwa proponowane obiekty na trasie są ze sobą powiązane intrygą i rywalizacją dwóch barokowych, opisywanych w artykule architektów. Pierwszym obiektem jest Fontanna Czterech Rzek. Jej autorem jest Bernini, który dostał to

zlecenie dzięki jednej z wielu intryg w historii konfliktu z rywalem. Choć sam zamysł, aby fontanna odnosiła się do czterech wielkich rzek pochodził od Borrominiego, to Bernini jest autorem stojącej do dzisiaj fontanny na Piazza Navona. Przedstawieni na fontannie czterej mężczyźni stanowią alegorię czterech rzek. Mężczyzna trzymający duże wiosło w wodzie jest alegorią rzeki Ganges. Obok niego siedzi wskazujący na niego mężczyzna z brodą, który symbolizuje Dunaj. Kolejna postać symbolizuje Rio de La Plata siedzi na północno-zachodnim rogu fontanny. Mężczyzna jest łysy, ma brodę, a jego prawą nogę ozdobi opaska z klejnotami nad kostką. Ostatnia alegoryczna postać nawiązuje do Nilu. Jej twarz zasłonięta jest kamiennym całunem, a na jej udzie umieszczona została opaska z paciorków. Bernini celowo zasłonił jej oczy. Chciał być pewien, że żadna z jego rzeźb nie będzie patrzyła na budynek, który stanął naprzeciwko fontanny. Jest nim kościół Sant' Agnese in Agone, dzieło jego rywala, Borrominiego. Kościół Sant' Agnese posiada trzy wejścia do kościoła, które otoczone są kolumnami, a nad nimi umieszczony został fronton, nad którym góruje kopuła podniesiona na wysokim tamburze.

Przedostatnim miejscem, proponowanym na szlaku jest Bazylika San Giovanni dei Fiorentini. Był to jeden z pierwszych budynków, przy którym Borromini pracował wraz ze swoim nauczycielem – Carlo Madernem. Przy planie wykazał się pomysłowością, projektując w latarni wąskie okna, przechodzące w przypory związane u podstawy jak kokarda. Ciekawe jest wnętrze bazyliki, gdzie znajduje się wypukły i wysoki ołtarz główny zdobiony połączeniem czerwonego trawertynu i złocenia. To w tej Bazylice znajduje się również grób Borrominiego.

Dziesiątym, ostatnim obiektem na trasie jest Plac św. Piotra wraz z kolumnadą projektu Berniniego. Zlecenie na projekt wydał papież Aleksander VII w 1656 roku. Początkowo plac miał przyjąć kształt trapezu, później Bernini zaproponował owal, a ostatecznie przyjęto plan w kształcie podobnym do elipsy. Kolumnada, która ozdobiła i ujęła plac w ramy, składa się z 300 masywnych kolumn doryckich, a na jej attyce stoi 140 posągów świętych. Plac w najszerszym punkcie osiąga szerokość około 200 m i może pomieścić 300 tys. osób. Plac św. Piotra stanowi jeden z najwspanialszych dzieł urbanistyki epoki baroku. Oprócz swojej funkcji reprezentatywnej, spełnia również funkcję architektoniczną, wykorzystując perspektywę zbieżną. Projekt zwraca uwagę na kopułę Bazyliki św. Piotra oraz poprzez ustawienie kolumn, Bernini rozwiązał problem felernych proporcji fasady.

Na Placu św. Piotra kończy się proponowany, autorski szlak kulturowy. Przejście tą trasą przede wszystkim zapewni poznanie dwóch wielkich artystów baroku, od początku ich karier, przez wzloty i upadki, aż do śmierci. Dodatkową zaletą odbycia takiej wędrowni jest również możliwość podziwiania sztuki baroku w miejscu, w którym ten pełen przepychu, bogactw i innowacyjnych pomysłów styl się narodził. Natomiast położenie szlaku otwiera wiele innych możliwości przed turystą. W jego niedalekim otoczeniu znajdują się najcenniejsze zabytki „Wiecznego Miasta”, a wysoko rozwinięta infrastruktura turystyczna jest dużym udogodnieniem podczas zwiedzania.

Podczas przejścia zaproponowanym szlakiem zobaczyć można też inne atrakcje Rzymu. Jedną z nich jest np. Rzymska Opera, Pałac Kwirynalski, Scuderie del Quirinale – muzeum sztuki położone na placu kwirynalskim, obelisk znajdujący się przed nim, Galerię Dorii Pamphilj, gdzie podziwiać można m.in. obrazy Rubensa, bazylikę Santa Maria Sopra Minerva, Panteon, Termy Nerona, Pałac Pamphilj, Fontannę Neptuna, Oratorium San Filippo Neri oraz Zamek św. Anioła i Bazylikę św. Piotra, która znajduje się na końcu omawianej trasy. Poza atrakcjami turystycznymi, w czasie eksploatacji szlaku można skorzystać również z bazy gastronomicznej i noclegowej.

Na trasie szlaku znajduje się łącznie 30 obiektów gastronomicznych, wśród których przeważają obiekty serwujące dania kuchni włoskiej. Dostępnych jest tam również wiele restauracji kuchni chińskiej oraz japońskiej, co może być powiązane z faktem, że obywatele Japonii są zaliczani do najliczniejszej grupy turystów w Rzymie. Poza restauracjami na trasie zlokalizowane są także kawiarnie z deserami oraz bary kanapkowe, w których można odpocząć przy szybkim posiłku.

Mimo że szlak jest możliwy do przejścia w ciągu jednego dnia wśród podążających zaproponowaną drogą będą turyści chcący przenocować na jego odcinku. „Wieczne Miasto” posiada szeroko rozwiniętą bazę noclegową, a na samej trasie szlaku można znaleźć 25 obiektów noclegowych w różnych cenach i o różnym standardzie.

Podsumowanie

Szlaki turystyczne będące ważną częścią zagospodarowania turystycznego pełnią różną funkcję. W dzisiejszych czasach powstaje wiele nowych tras wytyczonych na podstawie motywów oraz tematyki którymi turysta może się kierować. Związane są z tym również nowe trendy turystyczne, takie jak „caminonizacja”, która polega na tworzeniu nowych sieci szlaków międzynarodowych związanych z życiem świętych.

Szlaki turystyczne pomagają odwiedzającym zorganizować swoją podróż, w sposób przemyślany i bezpieczny.

Konkretna tematyka szlaku może wiązać się z aspektami kulturowymi czy historycznymi. W trakcie jego eksploracji można nabyć wiedzę związaną z historią, architekturą, etnografią, a także poznać biografię i dzieje twórców, dla których poświęcona jest trasa. Zaproponowany w artykule szlak pełni zarówno funkcję poznawczą, edukacyjną jak i motywacyjną. Związany jest z aspektami architektonicznymi, biograficznymi i historycznymi.

Autorski szlak łączy obiekty twórczości dwóch barokowych geniuszy - Gianlorenza Berniniego i Francesca Borrominiego. Poszczególne obiekty zostały wybrane w taki sposób, aby nie tylko mogły przedstawić, na czym ten artystyczny geniusz polegał, ale również opowiadały o tym, jakimi osobami byli ich twórcy i jak potoczył się ich spór. Turyści mają szansę na poznanie historii, która pokazuje, że sztuka była również zależna od wpływowych osób. Szlak w ciekawy sposób łączy historię i sztukę, ucząc czym charakteryzował się barok, co miało wpływ na jego powstanie oraz w jaki sposób się rozwijał.

Położenie szlaku sprzyja poznaniu innych atrakcji, jak również umożliwia skorzystanie z szerokiej bazy noclegowej i gastronomicznej, która znajduje się na jego trasie. Poprowadzony został w terenie płaskim, bez dużych wzniesień, dlatego przebycie go nie wymaga dużej sprawności i kondycji. Na każdym odcinku znajdują się chodniki wyznaczone dla pieszych, a jezdnia jest dobrze oznaczona. Szlak jest krótki, łatwy i dostępny dla osób poruszających się na wózkach inwalidzkich, można go przejść w ciągu jednego dnia w spokojnym tempie, co przyczynia się do jego atrakcyjności.

Proponowany szlak może być wykorzystany przez przewodników, pilotów wycieczek jak i indywidualnych turystów pragnących zwiedzać Rzym inaczej, niż utartym szlakiem. Projekt ten wymaga jednak promocji, reklamy i dotarcia do potencjalnych turystów. W Rzymie od wielu lat zaobserwować można zjawisko overtourismu. Tłumaczenie tekstu na język angielski czy włoski, zaprojektowanie ulotki z proponowanym autorskim szlakiem oraz przedstawienie go w Rzymie lokalnym władzom zajmującym się turystyką, mogą przyczynić się do jego aplikacji. Biorąc pod uwagę fakt, że szlak w dużej części prowadzi poza klasycznymi, znanymi miejscami w Rzymie, propozycja nowej, mniej obleganej trasy przyczyniłaby się do rozładowania tłumów w najbardziej znanych miejscach, co może spotkać się z aprobatą

i chęcią promocji nowego szlaku przez lokalne społeczności oraz turystyczne instytucje w „Wiecznym Mieście”.

Bibliografia

- Cabanne P., 2007, *Klasyki Sztuki*, t. 47: *Sztuka baroku i klasycyzmu*, przeł. B. Geppert, Rzeczpospolita – HPS, Warszawa
- Chrzanowski T., 2009, *Barok – styl i epoka*, [w:] *Sztuka Świata*, t. 7, Wydawnictwo Arkady, Warszawa
- Dziubecki T., 2011, *Przestrzeń w architekturze baroku rzymskiego*, Wydział Architektury Politechniki Białostockiej, Białystok
- Gaworecki W., 2000, *Turystyka*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa
- Gołoś P., Skłodowski J., 2016, *Przydatność szlaków turystycznych oraz elementów infrastruktury w świetle wyników ogólnopolskiego badania opinii społecznej*, „Sylwan”, nr 160 (3), s. 238-246
- Graf M., Popescu J., 2016, *Cultural Routes as Innovative Tourism Products and Possibilities of their Development*, „International Journal of Cultural and Digital Tourism”, Vol. 3, No. 1, s. 24-44
- Kowalczyk A., 2001, *Geografia turystyki*, Wydawnictwa Naukowe PWN, Warszawa
- Krasnopolska-Wesner Z., 2019, *Rzymski kościół Il Gesu Giacomo da Vignoli i jego wpływ na rozwój architektury barokowej* [w:] M. Karwaszewska (red.), *Sztuka włoskiego baroku*, Akademia Muzyczna im. Stanisława Moniuszki, Gdańsk, s. 173-183
- Kruczek Z. 2013, *Znaczenie szlaków kulturowych dla rozwoju turystyki edukacyjnej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 304, s. 124-138
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 2002, *Geografia turystyki Polski*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa
- Liwoch B., 2014, *Twórczość Gianlorenzo Berniniego – specyfika rzymskich fontann barokowego mistrza*, „Ogrody Nauk i Sztuk”, nr 4, s. 557-565
- Lubański K., 2006, *Miejskie szlaki turystyczne jako element atrakcyjności krajobrazu zurbanizowanego*, [w:] J. Kosiewicz, K. Obodyński K. (red.), *Turystyka i rekreacja. Wymiary teoretyczne i praktyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów
- Małek J., 2003, *Turystyka kulturowa jako czynnik rozwoju lokalnego*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 32, s. 13-34
- Masternak A., 2019, *Rzym*, wyd. 3, Wyd. Helion, Gliwice
- Mikos von Rohrscheidt A., 2016, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, Wyd. Kultour.pl, Poznań
- Młynowska A., 2020, *Rzym i Watykan*, wyd. 5., Wyd. ExpressMap, Warszawa
- Morrissey J., 2007, *Geniusze Rzymu. Bernini i Borromini: rywalizacja, która zmieniła wieczne miasto*, przeł. M. Ostrowska-Szymaszek, Wydawnictwo Vizja Press&IT
- Moterski F., 2012, *Szlak turystyczny – możliwość wykorzystania*, „Zarządzanie i Finanse”, Vol. 1, cz. 2, s. 315-322
- Orzechowska-Kowalska K., 2012, *Szlak kulturowy formą ochrony dziedzictwa przeszłości. Szlaki św. Jakuba*, „Ochrona Zabytków”, nr 3-4, s. 89-105
- Ostrowski J.K., 2009, *Sztuka włoska XVII i XVIII wieku*, [w:] *Sztuka świata*, t. 7, Wydawnictwo Arkady, Warszawa, s. 15-80
- Przeclawski K., 1997, *Człowiek a turystyka – zarys socjologii turystyki*, Albis, Kraków

- Puczko L., Ratz T., 2007, *Trailing Goethe, Humbert, and Ulysses. Cultural Routes in Tourism*, [w:] G. Richards (red.), *Cultural tourism, Global and Local perspectives*, The Haworth Hospitality Press, New York, s. 131-148
- Rovira A., 1999, *Barok*, przeł. M. Mach, Wydawnictwo Galaktyka, Łódź
- Stasiak A., 2006, *Produkt turystyczny – szlak*, „Turystyka i Hotelarstwo”, nr 10, s. 9-40
- Stasiak A., 2007, *Szlaki turystyczne: zagospodarowanie, atrakcja czy produkt turystyczny*, „Turyzm”, s. 1-13
- Toman R. (red.), 2004, *Sztuka baroku. Architektura, rzeźba, malarstwo*, fot. A. Bednorz, przeł. B. Drąg, K. Jachimczak, R. Wojnakowski, Konnenman, Köln
- Ziółkowska-Weiss K., Lewandowska N., 2022, *Touristic cultural determinants in Canada based on the authorial route of cultural heritage in the Alberta province*, „Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society”, No. 36(3), s. 93-108; doi.org/10.24917/20801653.363.7
- Ziółkowska-Weiss K., Szubert M., Brożek K., 2022, *Heritage of the Ancient Rome as a Theme of Cultural Tourism in the Author's Route in the Rhineland*, „Perspectives on Culture”, No. 2 (37), s. 125-143

Author's cultural itinerary in Rome traces the rivalry of baroque geniuses Gianlorenzo Bernini's (1598-1680) and Francesco Borromini's (1599-1667)

Abstract

The article describes the author's proposal for a cultural itinerary in Rome that links selected monuments of two outstanding Baroque artists, Gianlorenzo Bernini and Francesco Borromini. Based on literature analysis, cultural tourism was discussed in detail and the trail was defined as tourist product. Attention was drawn to the problem in terms of one definition of the trail, and its individual types mentioned in the scientific literature were distinguished. The text emphasizes the importance of tourist infrastructure as an element of the route. Rome was also presented as a place of high tourist attractiveness and development opportunities due to the rich stock of monuments related to the interesting history of the “Eternal City”. The main aim and outcome of the work was to develop an authoritative cultural walking route in Rome, linking together 6 sites by Bernini and 4 by Borromini. The route developed is about 6 km long, with short distances between successive points. Each object included is an example of Baroque architecture and art, and at the same time is linked to the authors' biography and their rivalry. The proposed itinerary can contribute to a better knowledge of Baroque artists and to relieve the tourist pressure in the most besieged places in Rome. The trail proposed in the article has both a cognitive, educational and motivational function. It is linked to architectural, biographical and historical aspects.

Key words: cultural tourism, heritage, route, Baroque, Rome, Bernini, Borromini